

IMAGINEA ORAȘULUI BĂLȚI ÎN MEMORIA VICTIMELOR REGIMULUI TOTALITAR-COMUNIST

Aliona GRATI

Ludmila D. COJOCARU

Imaginea orașului Bălți în memoria victimelor regimului totalitar-comunist

Rezumat. Dialogul are ca temă imaginea orașului Bălți, așa cum se dezvăluie aceasta prin prisma rezultatelor studierii „istoriilor mici” ale celor care au cunoscut personal perioada deportărilor și ale căror victime au fost. Experiența de cercetare a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească și antrenarea noilor surse de cercetare istorică – mărturiile de istorie orală – au făcut posibilă investigarea unor straturi nevalorificate, însă cu potențial de pătrundere în dimensiunea umană a istoriei și a istoriilor celor care au trăit în Bălțiul administrat de sovietici. Memoria pe care o poartă în sine familiile trecute prin malaxorul ocupației sovietice din orașul Bălți în 1940–1941 și, respectiv, în 1944–1991 este parte din patrimoniul istoric al orașului de astăzi. Prin înălțarea monumentelor, organizarea acțiunilor comemorative sau a evenimentelor tematice, locurile memoriei vor întreține vie memoria victimelor regimului sovietic de ocupație și legătura între generațiile de bălțeni. Totodată, prin aceste acțiuni se va edifica o cultură europeană a memoriei, integrată patrimoniului cultural european.

Cuvinte-cheie: Bălți, comunități ale memoriei, istorii orale, deportări staliniste, victime ale regimului totalitar-comunist.

The Image of the City of Balti in Memory of the Victims of the Totalitarian-Communist Regime

Abstract. The theme of the dialogue is devoted to the image of the city of Bălți, as it is revealed through the results of studying the “small histories” of those who personally knew the period of deportations and whose victims they were. The experience of researching the memory of the victims of the totalitarian-communist regime in the Moldavian SSR and the analysing of new sources of historical research – the oral history testimonies – made it possible to investigate some undervalued layers, but with the deep potential to penetrate into the human dimension of history and the histories of those who have lived in Soviet-administered Bălți. The memory carried by the families that passed through the Soviet occupation in the city of Bălți in 1940–1941 and 1944–1991, respectively, is part of the today city’s historical heritage. By erecting monuments, organizing commemorative actions or thematic events, the places of memory will keep alive the memory of the victims of the Soviet occupation regime and the connection between the generations of Bălți residents. At the same time, these actions will build a European culture of memory, integrated into the European cultural heritage.

Keywords: Bălți, memory communities, oral histories, Stalinist deportations, victims of the totalitarian-communist regime.

AG: Stimată Ludmila D. Cojocaru, sunteți istoric și ați făcut parte din grupul de cercetare al proiectului științific „Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească (1940–1941, 1944–1953): cercetări în localitățile din centrul Republicii Moldova”, desfășurat la Universitatea de Stat din Moldova, alături de Anatol Petrencu și alți colegi cercetători. Sunteți și editorul a trei din opt volume importante *Arhivele Memoriei*, editate cu o periodicitate admirabilă, începând cu anul 2016 și al colecției de studii *Exercițiul Memoriei*. De ce ați simțit nevoia să studiați istoria recentă din perspectiva memoriei victimelor, numită și a istoriilor orale sau de familie? Ce dimensiune nouă a adăugat această perspectivă istoriei noastre?

LDC: După etapa de publicare a colecțiilor de documente, consemnată în anii 2001–2009, a devenit iminentă precaritatea crescândă a unui anumit fel de a face istoria națională. Schimbarea calitativă în abordarea fenomenului totalitar necesita, către începutul anilor 2010, implicarea unor noi metode, noi surse, care să deschidă noi direcții de cercetare a temei. Prin urmare, limitarea la izvoarele de arhivă emise de către structurile statului sovietic, fără aplecarea asupra felului în care a fost „trăit” acest regim în RSS Moldovenească chiar de subiecții săi, făcea imposibilă producerea schimbării. Rigiditatea, caracterul unilateral și penuria discursului oficial conținea informații insuficiente pentru elucidarea unei istorii sociale a represiunii, capabilă să dezvăluie realitățile totalitar-comuniste și să aducă în orizontul cercetării *istoriile* celor care au cunoscut personal această perioadă, „așa cum a fost”: fie că este vorba de victime sau de supraviețuitori, fie că ne referim la activiști, persoane loiale regimului sau la cei care au opus rezistență [1, p. 97]. Atestăm regăsirea superficială a acestui gen de informații în documentele și dosarele instituțiilor sovietice, autorii lor fiind parte din sistemul represiv și alegând mai curând să păstreze tăcerea sau să raporteze lucruri și fapte inexistente, decât să compromită statisticile exemplare.

Mai mult, informația din arhivă deseori apare ca una formală, siderată între deraierile birocratice și acțiunile abuzive din partea executorilor. Confruntarea riguroasă a conținutului documentului de arhivă (dosare personale, prevederi normative, dispoziții secretizate sau circulare emise de structurile oficiale) cu informația relevantă din sursele alternative (mărturii de istorie orală, memorialistică, documente din arhiva de familie) atrage atenția cercetătorului de astăzi asupra oportunității de extindere a metodelor, surselor și câmpului de studiu. Or, fără (re)cunoașterea și cercetarea la firul ierbii a surselor istorice de prima mână cu referire la fenomenul totalitarismului, în cazul de față – sovietizarea forțată a spațiului dintre Prut și Nistru în anii 1940–1941 și 1944–1953 – și prin amânarea unor studii interdisciplinare complexe și sistematice asupra temei, riscăm să alimentăm în continuare memoriile concurente asupra acestui trecut, și chiar trăiri și atitudini nostalgice față de ceea ce a fost regimul sovietic de ocupație în RSS Moldovenească [2, p. 695]. Cercetările efectuate în cadrul Programului de Stat, în anii 2015–2018, au reușit să promoveze un nou domeniu de cercetare în mediul științific din Republica Moldova – *memoria victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească* și să facă un pas înainte în antrenarea noilor surse de cercetare istorică în Republica Moldova – *mărturiile de istorie orală*, contribuind astfel la sincronizarea teoretică și metodologică novatorie aplicată decenii la rând în instituțiile occidentale de cercetare în domeniu.

AG: Să vorbim despre orașul Bălți, privit din perspectiva memoriei victimelor regimului sovietic de ocupație instaurat în acest oraș după 28 iunie 1940 și, respectiv, după „eliberarea” din primăvara-vara anului 1944. Presupun că deportările, foametea, refugiile etc. nu au lipsit la Bălți. Poate o cultură a memoriei istorice să influențeze imaginea unui oraș perceput astăzi ca civilizată, ca având o cultură urbanistică cu tradiții?

LDC: Memoria victimelor deportărilor și represiunilor politice, astăzi, își revendică

perspectiva epistemologică, articulând noi dileme și, totodată, noi metode și surse de explicare a timpurilor de altădată. Experiența de cercetare a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească și antrenarea noilor surse de cercetare istorică – mărturiile de istorie orală a făcut posibilă investigarea unor straturi nevalorificate, însă cu potențial de pătrundere în dimensiunea umană a istoriei și a istoriilor celor care au trăit în Bălțiul administrat de sovietici. Lucrul de cercetare la nivel de micro-istorii – ale unei persoane sau ale unui neam – a adus în atenția noastră noi registre tematice.

Numeroase familii bălțene dețin „arhive” – documente, fotografii, moșteniri, obiecte, albume și o gamă întregă de alte articole – care dezvăluie perspective asupra generațiilor trecute și păstrează istoriile de familie pentru cele viitoare. Memoria pe care o poartă în sine familiile trecute prin malaxorul ocupației sovietice din orașul Bălți în 1940–1941 și, respectiv, în 1944–1991 este parte din patrimoniul istoric al orașului de astăzi. Chiar dacă nu s-au gândit vreodată la colecțiile lor ca la *archive*, prin păstrarea și conservarea acestor obiecte, oamenii își pot articula identitatea și rădăcinile. Odată cu recuperarea, documentarea și valorificarea lor științifică, aceste mărturii își recapătă valoarea de document istoric în efortul nostru comun de reconstituire a imaginii și patrimoniului cultural al urbei.

AG: Există o părere generală că atractivitatea și istoria unei localități datorează mult personalităților politice, artistice, istorice etc. Prin ce anume poate spori *omul simplu*, cu povestea și experiența sa de viață, calitatea unui oraș?

LDC: Pe parcursul studiilor de teren, atenția noastră s-a îndreptat în mod deliberat spre *oamenii simpli* care anterior nu au avut posibilitatea de a-și împărtăși memoriile în spațiul public, dar care au manifestat deschiderea pentru cercetările din cadrul Programului de Stat și au relatat din experiența traumatizantă, trăită la persoana întâi. Investigațiile de teren au cuprins comunități ale memoriei cu reprezentanți ai diferitor etnii,

amintirile lor fiind ulterior publicate în original și traduse în limba română. În plus, s-a ținut cont de faptul că memoria deportărilor staliniste în Republica Moldova este încă sub influența sensibilităților colective și agendelor politice recente, unele partide adesea instrumentalizând sau marginalizând practicile și discursurile comemorative în scopuri exclusiv electorale, incitând tensiunea și mărinind distanța între memoriile concurențiale. Constatăm, și în cazul cercetărilor recente, că memoria oamenilor simpli rămâne a fi mediul în care dăinuie și se construiesc identitățile. Comunitățile locale au fost întotdeauna un exemplu de promovare a mecanismelor de solidarizare a oamenilor locului în efortul comun de cunoaștere și asumare a trecutului și, mai important, de condamnare a fenomenului totalitar. Experiența comemorativă a oamenilor simpli este un exemplu de preluat în politicile memoriei ale statului Republica Moldova, dar și de către administrațiile locale. Or, faptul că în orașul Bălți atestăm un parcurs sincopat al dialogului între discursul oficial și practicile comunităților locale ale memoriei vorbește despre neasumarea până la capăt și cu inteligență a moștenirii traumatizante a trecutului totalitar.

AG: Să vorbim și despre personalitățile orașului Bălți. Știu că sunteți una dintre cele mai competente cunoscătoare a poveștii de viață a arhitectului Alexandru Budișteanu, care a trăit o perioadă importantă din viața sa la Bălți, fiind coleg de generație cu Eugeniu Coșeriu și Ovidiu Creangă la renumitul Liceu de Băieți „Ion Creangă”. Ce mărturii a lăsat despre Bălțiul de atunci?

LDC: Întâlnirea cu Alexandru Budișteanu a avut loc în vara anului 2017, în contextul unui proiect de documentare a istoriilor de viață a basarabenilor refugiați din calea ocupației sovietice din 28 iunie 1940 și, ulterior, a „eliberării” sovietice din 1944. Abordarea teoretico-metodologică, elaborată și aplicată prodigios deja în proiectul de documentare a mărturiilor basarabenilor deportați în gulag, a facilitat realizarea acestui studiu de caz, deschizând noi orizonturi privind memoria victimelor regimului totalitar-

Alexei și Valentina Marin (primii din stânga, în picioare) și fiul lor, Iuliu Marin, în brațe la bunica Elena Danilov, cu ocazia botezului lui Lili Balaur, or. Bălți, 1938 [22, p. 186].

comunist în localitățile aflate sub ocupație. Astfel, am reușit să elucidăm noi aspecte atât din istoria unei familii de intelectuali bălțeni, cât și să recuperăm unele surse foto-documentare de unicat în care se regăsește istoria zbuciumată a acestei comunități urbane.

Dat fiind faptul că familia Budișteanu s-a refugiat din Bălți în 1944, memoriile relevate de Alexandru Budișteanu abundă în detalii despre primul an de sovietizare a orașului Bălți, inclusiv despre momentul retragerii administrației române și înaintarea trupelor sovietice de ocupație a Basarabiei și atitudinea populației locale față de evenimentele care aveau loc: „Pentru noi a venit ca o bombă anul 1940, nicio clipă n-am bănuțit că urmează venirea sovieticilor, a fost o mare surpriză pentru toată lumea. Evreii s-au declarat comuniști ilegaliști, erau băgați peste tot. I-au primit cu aplauze pe «soldații sovietici eliberatori» și i-au alungat pe soldații români cu huiduieli. Da, am văzut toate astea cu ochii mei! S-au întâmplat atunci chestii extraordinare. La un moment dat, au venit sovieticii în oraș la noi cu tancurile, soldații români se retrăgeau și, pe strada principală Regele Ferdinand, erau huiduiți de populația evreiască, pentru că la Bălți populația foarte importantă era cea rusă, dar și evreiască, nu știu dacă nu erau mai mult de jumătate de oraș. M-am uitat așa și am încremenit: soldații sovietici erau pe-o parte și pe alta și în mijloc se retrăgeau românii, soldați călare, iar evreii strigau: «Huo! Țiganilor, hoților! Bine

că plecați! Huo! Să vă fie rușine. Dacă sunteți basarabeni, nu trebuie să plecați!» Am asistat la două cazuri, când un soldat a sărit de pe cal, a dat pușca și hățurile altuia și a fugit în mulțime, în aplauzele evreilor. Am văzut cu ochii mei. Și iarăși «Hoților! Țiganilor!» Se retrăgeau ai noștri cu capul în pământ, pe cai plecau, iar evreii erau «comuniști-ilegaliști. Minciuni!» [3]

La fel de prețioase, întru cunoașterea complexă a evenimentelor, sunt mărturiile despre atitudinea noii administrații față de populația locală: „Tata lucra la administrația financiară și, ca la toate instituțiile, în 1940 a apărut un fel de mic grup de evrei localnici, împreună cu unul sau doi nou veniți sovietici. Ei verificau angajații și raportau noilor autorități. Despre tata evreii au spus: «Порядочный человек» [4]. Și astfel am avut mare noroc de evrei... Tata așa era, un om cumsecade și a rămas în funcție, acolo. Dar după un timp, au început să-i spună că «вы угнетали народ» [5], «собирали налоги» [6]. Totuși l-au dat afară. Pur și simplu i-au spus că «nu putem să avem încredere în cineva care a lucrat în aparatul de stat, care exploata poporul, impozitele luându-se de fapt de la muncitori pentru burghezo-moșierime». După aceea tata a intrat nu mai știu unde, apoi în altă parte și, în final, ajunsese la «Межрайпромсоюз» [7], care se ocupa de întreprinderile industriale. Și l-au întrebat: «Ați făcut fizică și chimie? Trebuie să producem cremă de ghet». Sarcina era foarte grea, dar tata nu putea să refuze și a căzut de

acord. În primul rând, trebuia să facă rost de materiale. Cum a rezolvat tata problema? A luat untură de porc și a pus funingine neagră, apoi s-a dus și a zis: «Îmi mai trebuie ceva...» Vă dați seama, în anul 1940 să faci cremă de ghetă cu untură de porc și cu funingine, că nu exista cremă de ghetă decât așa, rareori, iar ei vroiau să avem tot pentru popor, «для народа» [8]. Tata le-a zis că îi trebuie o substanță dezinfectantă. I-au declarat: «Vă privește! Așa spuneți și la români?». «Păi acolo aveam cremă de ghetă...» – a zis tata. Și l-au dat afară pe motiv că nu vrea să sprijine orânduirea socială.» [3]

Mărturiile lui Alexandru Budușteanu vin cu detalii inedite despre deportarea populației din Bălți, în noaptea de 12-13 iunie 1941: „N-am să uit cum au dispărut oamenii. Ne-am trezit a doua zi dimineața, vecinii din dreapta dispăruți – familia Mintuș. A fost prima mare epurare, au fost luați cei care erau considerați cei mai periculoși. Un vecin de-al nostru, din stânga (spre apus), Schițco, s-a refugiat cu familia la țară în urma bombardamentelor germane. Fusesse șef de gară la români. A fost arestat, judecat ca spion român, condamnat și deportat în Siberia, unde a și murit. La proces i s-a spus că el dădea semnale luminoase noaptea avioanelor române. În realitate el ieșea afară din casă noaptea ca să fumeze. Știu aceste detalii de la fiul său, Vsevolod.” [3]

AG: Plecând intempestiv și forțat la mare distanță de orașul lor, ce fel de Bălți au dus cu ei, ce imagine a orașului se profilează în mărturiile orașenilor care au căzut victime politicii represive a regimului totalitar stalinist comunist?

LDC: Imaginea baștinei și a casei părintești este o prezență continuă în mărturiile deportaților, inclusiv a celor ridicați din localități urbane precum Bălțiul, în contrast puternic cu imaginea *străinii* despre „Siberia” și stepa kazahă. Menționarea acestor repere identitare, regăsite în majoritatea studiilor de caz documentate de noi, lasă impresia unei vieți trăite concomitent în două lumi diferite: cea reală – a surghiunului, dar și cea imaginară – a baștinei. Aceste trăiri se manifestau prin diferite moduri, comună

fiind ancorarea lor în calendarul de acasă: timpul sacru al sărbătorilor („azi la noi e Crăciunul”, „acasă azi e Paștele”), obiceiurile de familie (botez, nunți, înmormântări). Dorul de *acasă* era în stare să-i facă pe deportați să înfrunte până și ciclul anotimpurilor din condițiile exilului: în pofida gerurilor aspre sau a noroiului de afară, basarabenii noștri trăiau în ritmul celor patru anotimpuri de acasă: „acum la noi s-a copt poama”, „înfloresc vișinii”, „da’ la noi e vremea când se coc caisele”. Acest dor de *acasă* este autentificat prin numeroase fotografii cu imaginea casei din Basarabia trimise deportaților de cei rămași în localitate. Iar amintirea vetrei de acasă a fost păstrată dincolo de toate neglijările aduse de puterea sovietică, fără a li se face dreptate nici astăzi. De exemplu, din relatările lui Ion Caras putem reconstitui un câmp pe din aceste memorii consacrate gospodăriei și casei părintești: „Familia lui Mihail Caras, alcătuită din părinții Caras Mihail (a.n. 1905), Caras Maria (a.n. 1912) și patru copii – Ion (a.n. 1935), Alexandra (a.n. 1937), Constantin (a.n. 1938) și Gheorghe (a.n. 1943), locuia într-o casă proprie, cumpărată de către Caras Mihail, în conformitate cu actul de vânzare-cumpărare, în anul 1934, amplasată pe str. Ion Brătianu (ulterior, str. Kanatnaja 100, str. Kalinina, str. Mircea cel Bătrân 78), Bălți. În gospodărie, se aflau în proprietate: 1.281 m² de pământ în curtea casei și 5,6 hectare în câmp, pe drumul între satele Heciul Nou și Mândrești. După 26 martie 1944, toată averea din gospodărie a fost lichidată de organele sovietice ocupante. Da, așa și se spunea: *Moșia lui Caras...*” [9, p. 264]

AG: Ați afirmat, convingător, că este imperativ să dăm voce victimelor, în caz contrar, „riscăm să alimentăm în continuare memoriile concurente asupra acestui trecut, și chiar trăiri și atitudini nostalgice față de ceea ce a fost regimul sovietic de ocupație în RSS Moldovenească”. Ați constatat cât e de important să înregistrăm mărturiile celor puțini rămași în viață, care și-au păstrat umanitatea, emoțiile vii, mintea lucidă și, mai ales, memoria acelor zile negre. Se știe, oamenii au un mecanism psihologic de

Familia lui Simeon Țercovnicu, or. Bălți, aprilie 1941 [27].

Lidia, Zenovie și Alexandru Budișteanu, împreună cu familia Ungureanu și Gicu Homutov (primul din stânga, în față), or. Bălți, 1943 [28].

apărare, ei tind să uite momentele tragice din viața lor. Fără doar și poate, prin mărturiile vii, istoria orașului Bălți devine mai expresivă, dacă se poate spune, în sens că poate constitui o experiență de învățatură pentru noi și pentru generațiile care vor urma. Experiența sovietică a fost traumatică și, în mod cert, nu ar trebui să fie admisă, în prezent și în viitor, sub nicio altă formă sau denumire. Dar să revenim la imaginea orașului Bălți, și să întreb: pot depozițiile dezvăluitoare ale momentelor tragice adăuga credibilitate acesteia, în sensul de imagine unui oraș european civilizată, care și-a fixat locurile memoriei? Care sunt locurile memoriei în Bălți?

LDC: Un loc pe care memoria l-a fixat ca fiind simbolul calvarului deportărilor este Gara Pământeni și Gara Slobozia/Răuțel din Bălți de unde familiile deportaților au fost urcate în vagoane pentru vite și trimise „pe vecie” în regiunile de est ale imperiului sovietic. Prin contribuția mărturiilor, putem reconstitui secvențe din viața urbei, din ajunul sau chiar din ziua deportării, arestărilor sau refugiului din calea puterii sovietice

în 1940 și, respectiv în 1944. Primele amintiri țin de agitația și neliniștea care radia din zona garilor din Bălți în ajunul ridicării. Nadejda Butnaru-Țercovnicu, originară din Bălți: „În '41 ne-au ridicat. Seara, înainte de ridicare, a venit Dionis la tata și spune: «Bădița Simioane, știi mata ce se face la gară? O grămadă de mașini, o grămadă de căruțe... Mata trebuie să fii atent!»” [10]

Alexandru Pripa, care la acea vreme era liceist în Bălți, relatează despre proporțiile deportărilor din 1941, raportate la „lumea din jurul lui”: „Împreună cu alte 7 familii din sat, la 13 iunie 1941, la orele 2-3 spre ziuă, am fost arestați fără judecată și transportați la Bălți: mama, tata, fratele Simion, învățător în sat în acea vreme, eu, Alexandru, și fratele Ion în vârstă de 10 ani. La Bălți, la gara Pământeni ne-au urcat în vagoane de transportat animalele, câte 60 de persoane în vagon, ne-au închis cu lacăt, lăsându-ne linie moartă până noaptea. Când s-a înnoptat, ne-au pornit spre Ucraina.” [11, p. 60]

Odată aduși în gara din Bălți, evenimentele au devenit și mai dramatice pentru familiile celor ridicați spre deportare; gara se umplea

nu doar cu cei ridicați, dar și cu rudele care veneau să-și ia rămas bun sau să le aducă o bucată de pâine. Tot din amintirile Nadejdei Butnaru-Țercovnicu aflăm: „Ne-o dus la gară, la Gara Mică. La Bălți era Gara Mare, dar pe noi ne-au dus la Gara Mică, ș-acolo lume, lume... se încărcau vagoane, încărcau lumea în vagoane. Erau atâția câini-lupi, peste tot, ca să nu fugim. Dimineța a alergat toată lumea să vadă ce s-a întâmplat și nu se puteau apropia de vagon!” [10]

Imaginea gării din Bălți se regăsește și în amintirile despre refugiul din calea „eliberatorilor”, în 1944. Alexandru Budișteanu, care a trecut personal prin această experiență traumatizantă, relatează: „N-am să uit cum am plecat spre gară cu tata și cu mama, pregătindu-ne de plecare... N-am să uit Gara Mică din Bălți, plină de oameni, trenul trecea ca printr-un tunel între oameni și bagaje abandonate, de-o parte și de alta a căii ferate. Stăteam toți încărcăți cu haine, cu bagaje, toți ne înghesuiam acolo unul peste altul. Apare trenul. Am intrat, era un tren improvizat, unul sanitar, care avea vagoane pentru deparazitare, adică era gol, am intrat acolo unii peste alții.” [3]

Evenimentul deportărilor din 5-6 iulie 1949, este elucidat într-un număr mai larg de cazuri, cuprinzând și amintirile celor care erau ridicați din localitățile din afara orașului Bălți. Pentru o parte din ei, gara din Bălți era o ieșire din cotidianul de la țară, așa cum menționează, Alexandra Ursachi: „Ne-au dus la Bălți, ne-au suit în vagon, eu până atunci vagoane nu văzusem. Atestăm, la fel ca în iulie 1941, numeroase mărturii despre dramatismul separării neamurilor.

Maria Zmău-Cheptea, deportată din s. Limbenii Vechi, r-nul Sângerei relatează: „Apoi ne-au adus aici [n.n. – gara Slobozia] și ne-au dat în vagoane de acestea, marfare, și au pus lăcata la ușă... Au început a veni rudele. A venit și sora de la Bălți, și surorile din sat, și la ceilalți oameni tot au venit. Ședea așa un rând, din soldați și neamuri... În Răuțel am stat trei sutce și în a patra noapte trenul s-a pornit. Nu s-a pornit ziua, ca să nu fie lume multă în jur. Trei sutce ne-au ținut până s-a împlinit eșalonul...” [12, p. 245]

Mărturiile documentate în studiul de caz Nadejda Calistru, deportată, la fel, în 1949, din s. Moșeni, detaliază: „Ne duceau pe toți la gară la Bălți. [...] Când am ajuns în Bălți, ar fi fost ora 4. Veneau mașini și ședeau rând de soldați cu autotomate să nu se apropie nimeni de noi după ce ne-au băgat în vagon. Daaa...” [13, p. 21]

Răstimpul aflării în gara din Bălți era plin de o serie de încercări de evadare sau eschivare de la deportare. Elena Cateli, deportată din Bălți, în 6 iulie 1949, relatează despre un caz de mituire a soldaților de către o familie mai înstărită: „La gara din Bălți ne-au ținut o sutcă. În vagon cu noi era cineva din mahalaua Țigănie – o familie care trăia binișor, era o familie mai bogată. I-au adus și, cred că ei au dat mită, și iar i-au încărcat în mașină și i-au dus înapoi acasă.” [14, p. 181]

Alții, din contra, încercau să-și reunească familiile, spulberate în noaptea ridicărilor, cum a fost cazul familiei Rotaru, deportată în 1949, din s. Pelinia: „Omul meu nu putea ieși să vină cu noi căci ne-au luat pașapoartele când ne-o ridicat. Am găsit un om care avea un prieten la miliție și mi-o spus că dacă îi dau un covor și jumătate de porc ne face pașapoarte. Am făcut și asta! Dacă ne-o dat pașapoartele – omul meu o ieșit. Brigadierul i-o spus cum stăm noi la gară arestați și l-o îndemnat să iasă: «Măi, șede ea cu doi copii și soldatul cu pușca lângă ea!» A luat pașaportul și s-a prezentat că a venit de la război.” [15, p. 197]

AG: Se știe, în regimul totalitar, cum a fost cel din Uniunea Sovietică, tiparul, litera scrisă era sub controlul statului în exclusivitate. De-a lungul acestei perioade, victimele nu s-au putut folosi de hârtie pentru a-și împărtăși durerile și destinul frânt. Uitarea însă nu s-a instalat în sufletele lor, iar sarcina celor de azi e să adune mărturii, așa cum au făcut-o harnicii noștri culegători de folclor: Anton Pann, Petre Ispirescu, Mihai Eminescu sau Vasile Alecsandri. Iată că istoria uneori ne pune în fața acestui imperativ de recuperare a textelor orale. Putem vorbi de un folclor al deportaților, a celor de la Bălți, de pildă?

Mașina de treierat a familiei Caras, or. Bălți, anii '40 [29].

LDC: Calvarul aflării familiilor cu deportați în gara din Bălți, până la pornirea eșaloanelor, a fost articulat în memoria deportaților inclusiv în versuri și cântece de jale. Veronica Ilașciuc, în mărturiile despre deportarea familiei sale, în 1949: „La Răuțel la gară, trenul era tras, cred că, pe linia moartă, pană i-au adus și pe ceilalți. Apoi era de-acolo un cântec:

La șapte iulie
S-a 'nceput răscoala-n lume.
Pe lume-i aresta
Și la gară, la Reuțel îi ducea.
Îi mâna, ca pe oi,
Și-i încărca, ca pe boi...
Of, mama mea!
Of, mama mea!
N-am nici mamă,
N-am nici tată,
Of, mama mea!

Când ziceau asta – «Of, mama mea!» – așa plângea nărodul, de Doamne ferește! Apoi zicea [cântecul]:

N-am nici moși,
N-am nici mătuși,
Numai Siberia cu ruși!
N-am nici frați,
Numai pădurea cu brazi!
N-am nici surori,
Numai Siberia cu flori!” [16, p. 132]

AG: Ce fel de oraș au găsit deportații la întoarcere? Cum l-au văzut, memorat, povestit?

LDC: În demersul nostru de cercetare am avut în atenție și elucidarea impactului sovietizării din RSS Moldovenească asupra vieții localităților basarabene, mai ales asupra centrelor urbane – centre de maximă propagandă și ideologizare comunistă în perioada anilor 1950–1960. În baza surselor inedite de istorie orală și a materialului foto-documentar, am adus în discuție experiența foștilor deportați și represați politici după revenirea din instituțiile de reclusiune stalinistă (așezări speciale, lagăre, exil, orfelinat), cu referință la orașul Bălți. Acest material empiric face posibilă punerea în discuție a exemplelor de interacțiune dintre „foștii dușmani ai poporului” și structurile publice ale statului sovietic din mediul urban, precum și cu semenii lor care au reușit să evite malaxorul regimului totalitar-comunist sau cu persoanele invitate din afara RSS Moldovenești pentru „construcția socialismului dezvoltat” în orașul Bălți. Mărturiile supraviețuitorilor deportărilor, către momentul revenirii acasă, relevă ambiguitatea noilor relații sociale, marcate de strategii de supraviețuire și mecanisme de rezistență ancorate în tiparele culturii tradiționale, precum și ecourile intergeneraționale ale retoricii Gulagului în

istoria recentă a municipiului Bălți. De precizat aici că toate registrele tematice aduse în atenția noastră, în rezultatul lucrului de cercetare la nivel de *micro-istorii* – ale unei persoane sau unui neam trecut prin experiența deportării, lagărelor sau a refugiuului – sunt marcate de stigmatul „dușmani ai poporului” și, mai grav, de interdicția revenirii în locurile natale: „În septembrie 1958, supraveghetorul ne-a felicitat, anunțând că familia noastră este liberă, dar condiționat, fără dreptul de a trăi în Moldova.” [17, p. 313].

Pentru cei care au avut curajul de a sfida regimul, în căutarea propriei dreptăți, gările de tren din Bălți au fost primele contacte cu mediul natal, din care au fost ruși pentru ani lungi: „Am venit în Moldova în 1956, de Stratenia [n.n. – sărbătoare religioasă]. A dat Dumnezeu și am ajuns la Bălți, la Pământeni. La pod ne așteaptă mătușa Mașa și cu mătușa Iftinia. [...] Ne fac din mână... Noi toți cu geamantanele... Ne-a luat mătușa Iftinia și ne-a dus la dânsa. De ce nu ne-a zis: «Rămâneți în Bălți, strada îți mătura și tot de lucru veți găsi!?» Nu, nu. Ci: «Duceți-vă la mămuca, că vă așteaptă...»” [16, p. 142].

Atestăm aici și primele încercări de reconstituire a legăturii cu rudele rămase în sate, dar mai curând de valorificare a solidarităților încheiate cu basarabenii cunoscuți în deportare: „În 1955 [am revenit în Moldova]. Foarte frumos ne-au întâlnit. Am venit cu surioara. Ei, ce bucurie! Ne-am oprit în Bălți pentru că trebuia să ne vină bagajul. [...] Vreo trei zile am stat la Bălți. Când a sosit, am luat bagajul și l-am dus la un cunoscut.” [18, p. 232].

Revederea cu orașul nu a lăsat cele mai calde amintiri, ci mai curând o reticență cultivată în străinie: „Când am ajuns la Bălți, ne-am dat jos. Îți spun drept, nu mi-a plăcut Moldova. Coji de răsărită, mârșăvie... Țigani câți vrei, moldovenii îmbrăcați nu curat, femeile nu curate. Orașul Cita, de unde veneam noi acum, era oraș curat. Aici mă gândeam unde-oi ajunge. Eu pe sora mea nici n-o știam bine, poate nici nu avea ce mânca.” [19].

Această reticență a fost întreținută sistematic de prezența organelor de represiune sovietică în viața foștilor deportați sau celor represați

politic, sub diferite forme. „Când am venit de acolo, fratele mamei era secretar de partid, el era cel mai furios în sat, el conducea, el era în KGB! Mama era *martor*, da' fratele ei era în KGB, el spunea c-o să ne dezbată pe noi din credință. Ei ce făceau? Iată, este unul la noi, Mânzatu îi zice, apoi KGB l-au pus să distrugă, să vină «lup în piele de oaie», da' el a stat *martor* și până în ziua de azi este *martor* cu toată familia. [...] Au pătruns cekști în Organizație, că ea era zonală, cum ar fi pe raion: Râșcani, Briceni, apoi în acestea zonale erau acei cu două stelute de la KGB. De soț aici și-au bătut joc. Când am venit în Moldova, la oficiul cu viza de reședință așa și mi-au spus: «De mata n-au să-și bată joc, da' de soț...» Pe soț tare des îl chemau la KGB. Aici pe loc, la Bălți, îl chemau la KGB.” [20, p. 85]

Organele represive ale KGB-ului din Bălți supravegheau viața foștilor deportați, chiar și după părăsirea orașului: „La noi în sat, într-adevăr, era un cor extraordinar, se cântau cântece – sovietice:

«Nu mai sunt țărani pasivi,

Toți se duc la colectiv.

Uniunea RSS!

Muncitori și țărani,

Muncesc planul de cinci ani.

Uniunea RSS!»

Apoi era așa:

«Tineretul comunist,

Muncește stahanovist.

Uniunea RSS!

Și pe sol – Comsomol,

Și sub sol – Comsomol.

Uniunea RSS!»

Darăștia din sat nu înțelegeau și cântau:

«Și pe *țol* – Comsomol

Și sub *țol* – Comsomol.

Uniunea RSS!»

Eu m-am amuzat: «Uite, oamenii nu știu de *sol*, ci de *țol*». Cineva m-a turnat pe loc! Au venit imediat de la KGB-ul din Bălți – era Comitetul de Nord al KGB de la Bălți, kaghebiști erau foarte mulți, dintre băștinași, erau pregătiți – până s-a terminat adunarea: «De unde ai scos dumneata vorba asta?» Le-am spus: «Omule, cântecul era *'și pe sol – Comsomol'*, dar lumea

Zenovie Budișteanu (al VI-lea din dreapta) împreună cu colegii de breaslă, în vizită la Fabrica de zahăr, or. Bălți, 1943 [28].

nu înțelegea despre ce-i asta!» I-am convins că nu s-a făcut special, a fost numai o convorbire atunci...” [21, p. 305].

Și pentru că vorbeam despre solidarități, astfel de relații erau uneori cât prețul vieții, mai ales când era vorba de cei care intraseră deja în vizorul regimului: cei deportați în 1941 și cei care au riscat să revină și să-și reia viața de la capăt: „Rectorul Institutului Învățătoresc din Bălți, îmi amintesc numele lui, Titorenko, a fost obligat s-o concedieze pe mama. Ea a plecat. Nu numai că au sfătuit-o să lase serviciul, dar și să plece din oraș.” [22, p. 102]

AG: Pentru unii, presupun, amintirea orașului Bălții se asociază cu o experiență traumatizantă. Ce ar trebui istoricul de azi să facă pentru a ameliora cumva, a da dreptate și a alina această durere. Pot dezvăluirile pe care le fixați în volume academice impunătoare să aline durerea acestor oameni?

LDC: Un aspect care scapă studiilor la tema represiunilor staliniste, cu informații importante și pentru Bălți, ține de arestarea și deportarea repetată în anii 1947–1949 a familiilor revenite acasă după deportarea din 12-13 iunie 1941. În mare parte, abia atingând vârsta majoratului, aceste persoane ajung să cunoască Bălțiul prin aflarea în penitenciarul din orașul Bălți: „Erau

mai mulți tineri dintre cei ridicați în 1941, care s-au întors din Siberia. Pe soția mea au luat-o cu sora ei, Domnica. Băiatul cel mai mare, Victor, s-a născut de 11 noiembrie 1949 la Edineț, iar după zece zile au arestat-o pe soție-mea și au dus-o la Bălți cu tot cu copil. Copilul era de-o săptămână.” [23, p. 280]. La fel de revelatoare sunt mărturiile împărtășite de Eugenia Pripa, originară din s. Bilicenii Vechi, deportată repetat în 1941 și 1947: „În septembrie, am intrat în Școala Pedagogică la Bălți. Și de acolo mă întâlnește dirigintele: «Te scoatem la școală aicea și ai să înveți prin corespondență.» Când colo, mă cheamă cu documentele, mă duce în chibitca ceea, încă trei familii acolo. Credeam că mâine dimineață o să-mi dea drumul, să nu știe lumea că am fost la miliție, că era rușine. Eiii, au trecut vreo două săptămâni. Două săptămâni am stat la Bălți. O lună la Chișinău. De la Chișinău la Odesa, de la Odesa la Moscova, de la Moscova la Sverdlovsk.” [24]. Aflarea în penitenciarul de la Bălți a rămas o traumă profundă în memoria Nadejdei Botnaru-Țercovnicu, proaspăt revenită în 1948 din deportare, încercând să-și ia viața de la capăt în orașul Bălți: „Mama rămăsese acolo, dar eu am venit în Bălți. În '48, avem 16 ani. Am fugit și am venit în Bălți, când într-o zi a venit un miliționar și m-a arestat. Uite, cum ei au aflat că am fugit din deportare și m-a pus la închisoare?! Am șezut în Bălți la închisoare

trei săptămâni. Și mulți copii erau, care cumva tot au fugit de-acolo. Și-apoi, cu câine din urmă, ne-au dus de la Bălți la Chișinău.” [10]

Administrația locală nu a manifestat înțelegere față de foștii „dușmani ai puterii sovietice”, continuând a-i trata din perspectiva politicilor staliniste, ca pe „elemente dușmănoase societății”: „În 1958, tata cu sora Alexandra și fratele Gheorghe s-a întors în Bălți, dar organele administrației locale i-au ignorat, bazându-se pe documentul că ei nu au dreptul să trăiască în Moldova. Sora și fratele cu mare greutate au obținut reședință în Bălți, iar tata a decedat în 1968, fără acest drept.” [17, p. 313]

Totodată, așa cum relevă mărturiile de teren, mediul urban era deseori un spațiu ales în mod deliberat pentru a ieși din vizorul statului: „În '55. Ne-am oprit la Bălți, fiindcă în altă parte nu aveam unde ne duce. Bălțiul nu era pe atunci așa oraș mare ca acum, era ca un sat prin anii ceia, și mai mulți s-au oprit acolo, la Bălți. Și au început iar să-și ridice casă. Au făcut părinții casă acolo, noi de-acum eram patru copii. S-a dus fratele mai mare la școală, și-apoi s-a dus sora la școală.” [25, p. 216]. Imbold direct pentru stabilirea în urbea Bălțiului au fost și amenințările din partea administrațiilor locale în adresa deportaților reveniți prin satele din preajmă: „Când am venit aici în Moldova [1955], da' sora cea mai mare a mea de-acum trăia în Bălți. Ea lucrase în colhoz și toți o amenințau: «Ai să te duci pe urmele lui tatăl tău!» Și ei au luat amândoi, cu soțul ei, și au lepădat satul și au venit la Bălți, și și-au luat loc de casă. Și tatăl meu zice: „Da' eu nu mă duc în sat. Să trec eu pe lângă casa mea și să mă uit?! Rămân și eu în Bălți”. Și a rămas aici, la soră, deodată, pe urmă a luat loc de casă și a făcut saraiul, apoi casa.” [12, p. 254]

AG: Ce însemnătate au locurile memoriei pentru comunitatea deportaților din Bălți și cum contribuie aceste locuri la completarea patrimoniului orașului Bălți?

LDC: Locurile memoriei din orașul Bălți, prin înălțarea monumentelor, organizarea acțiunilor comemorative sau a evenimentelor

tematice (vernisaaje, conferințe științifice, școli de vară etc.) au menirea să întrețină vie memoria victimelor regimului sovietic de ocupație și legătura între generații. Aceste activități necesită efort și multă responsabilitate din partea întregii societăți, cu antrenarea directă a supraviețuitorilor deportării; or, mărturiile lor sunt astăzi atât o sursă importantă de recuperare a trecutului, cât și o parte integră din patrimoniul istoric al orașului: „Când s-a ridicat monumentul [din Bălți în memoria persoanelor deportate], apoi l-a ridicat [n.n. – Nicolai Ivanovici] Bazaochi; el tot a fost deportat cu noi. El s-a zbatut, căci atunci era Morev, care zicea [n.n. – despre amplasarea viitorului monument]: «Nu! Numai la marginea orașului, acolo, în deal, înspre Chișinău...» Da' Nicolai Ivanovici zice: «Toate lacrimile s-au vărsat la gară și nu s-au vărsat după oraș!»” [12, p. 257] Amplasarea și mesajul monumentului de cinstire a memoriei deportaților rezonază armonios cu amintirile membrilor acestei comunități a memoriei: „La Bălți la gară, dacă vrem să vedem ne ducem și vedem. De câte ori m-am dus la Bălți. D-apoi cum! Taman de unde ne-o luat și unde ne-o adus – acolo a pus monument. Au găsit locul care trebuie. De la Bălți ne-o dus și la Bălți am venit.” [26]

AG: Stimată doamnă Ludmila Cojocar, vă mulțumim pentru edificările punctuale și importante, inclusiv pentru întreținerea sănătății memoriei unui oraș, în cazul de față a orașului Bălți, căruia i se dedică acest număr de revistă. Vă urăm succese în cercetarea pe care ați demarat-o și susținut-o excelent de-a lungul câtorva ani.

LDC: Cu certitudine, acest număr tematic va contribui la promovarea imaginii orașului Bălți de astăzi. Totodată, rezultatele cercetărilor de recuperare a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească sunt pasibile, dincolo de efortul recuperator în cunoașterea istoriei urbei, să devină un act de justiție simbolică pentru destinele spulberate din or. Bălți, în anii 1940–1941 și 1944–1991. În acest fel, putem vorbi despre o contribuție vie

Zinaida Catelli, diriginta clasei III-a, școala nr. 11, or. Bălți, 1949 [14].

la perpetuarea identității și memoriei orașului Bălți, peste generații.

Note și referințe bibliografice:

1. Cojocaru, Ludmila. *Memoria victimelor regimului totalitar-comunist: de la dictatul tăcerii la statutul de patrimoniu cultural (II)*. În: Akademos. Revistă de știință, inovare, cultură și artă, 2020, nr. 4, p. 93-99.
2. Bîrlădeanu, Virgiliu. *De la practici de comemorare la nostalgie după URSS: dilemele memoriei colective în epoca post-totalitară*. În: In honorem Alexandru Moșanu: studii de istorie medievală, modernă și contemporană a românilor. Nicolae Enciu (coord.), Cluj-Napoca: Ed. Academia Română, 2012, p. 693-700.
3. Alexandru Budișteanu, interviu realizat de Ludmila D. Cojocaru, București, 2017.
4. Om onest (rus.)
5. Ați asuprit poporul (rus.)
6. Ați colectat impozite (rus.)
7. Abreviere de la „Междурайонный союз промышленных предприятий” (rus.) – Uniunea interraională pentru întreprinderile industriale.
8. Pentru popor (rus.)
9. Pădureac, Lidia. *Ion Caras: „Mă temeam să nu mă deosebească cineva, să mă arate cu degetul...”*. În: Români în Gulag: memorii, mărturii, documente. Anatol Petrencu, Ludmila D. Cojocaru, Lidia Pădureac (editori), Chișinău: Balacron, Vol. I, 2014, p. 261-283.
10. Nadejda Butnaru (până la căsătorie, Țercovnicu), interviu realizat de Ludmila D. Cojocaru, Chișinău, 2017.
11. Pripa, Alexandru. *Scurte amintiri din istoria sângeroasă a poporului moldav dintre anii 1940-1990, expuse de Alexandru Pripa, născut în s. Pelinia, jud. Bălți, Basarabia*. În: Arhivele memoriei: Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului

totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească: Memorii. Documente. Studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova. Elena Postică (ed.), Vol. II, tom 1, Chișinău: Balacron, 2016, p. 59-64.

12. Pădureac, Lidia. *Maria Zmău: „Îmi pare rău și astăzi după școala pe care mi-a mâncat-o Stalin”*. În: Români în Gulag: memorii, mărturii, documente. Anatol Petrencu, Ludmila D. Cojocaru, Lidia Pădureac (editori), Chișinău: Balacron, Vol. II, 2015, p. 237-260.

13. Bîrlădeanu, Virgiliu; Cojocaru, Ludmila D.; Cuculescu, Ana. *Vera Calistru: „Moldovenii, unde i-ai duce, să crape pământul, dar ei totuna sapă o fântână și pun un copac”*. În: Arhivele memoriei: Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească: Memorii. Documente. Studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din nordul Republicii Moldova. Lidia Pădureac (ed.), Vol. III, tom 2, Chișinău: Balacron, 2017, p. 7-78.

14. Cojocaru, Ludmila D. *Elena Catelli: „Au suferit și cei ridicați, și cei care au rămas acasă”*. În: Români în Gulag: memorii, mărturii, documente. Anatol Petrencu, Ludmila D. Cojocaru, Lidia Pădureac (editori), Chișinău: Balacron, Vol. II, 2015, p. 173-192.

15. Cojocaru, Ludmila D. *Parascovia Rotaru, Ștefan Rotaru: „Amintiri din Siberia”*. În: Români în Gulag: memorii, mărturii, documente. Anatol Petrencu, Ludmila D. Cojocaru, Lidia Pădureac (editori), Chișinău: Balacron, Vol. II, 2015, p. 191-214.

16. Pădureac, Lidia. *Viorica Ilașciuc: „Eu două foame am trecut – una aici și alta în Siberia”*. În: Români în Gulag: memorii, mărturii, documente. Anatol Petrencu, Ludmila D. Cojocaru, Lidia Pădureac (editori), Chișinău: Balacron, vol. II, 2015, p. 125-150.

17. Caras, Ion. *Tragedia* [2013]. În: Arhivele

Gheorghe și Alexandra Cheptea, în fața casei construite după revenirea în Moldova, or. Bălți, anii 1970 [12, p. 260].

memoriei: Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească: Memorii. Documente. Studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din nordul Republicii Moldova. Lidia Pădureac (ed.), Vol. III, tom 1, Chișinău: Balacron, 2016, p. 307-319.

18. Pădureac, Lidia. *Vasile Frunze: „Este jale și amărăciune de povestit despre tot ce s-a întâmplat atunci”*. În: *Românii în Gulag: memorii, mărturii, documente*. Anatol Petrencu, Ludmila D. Cojocaru, Lidia Pădureac (editori), Chișinău: Balacron, 2014, p. 219-236.

19. Maria Ciobanu, interviu realizat de Ludmila D. Cojocaru și Virgiliu Bîrlădeanu, s. Horodiște, r-nul Râșcani, 2017.

20. Pădureac, Lidia. *Ana Chiaburu: „Fiind deportați, ne-am făcut și mai puternici”*. În: *Românii în Gulag: memorii, mărturii, documente*. Anatol Petrencu, Ludmila D. Cojocaru, Lidia Pădureac (editori), Chișinău: Balacron, Vol. II, 2015, p. 59-96.

21. Cojocaru, Ludmila D. *Andrei Vulpe: „Eu am participat la Operația Iug”*. În: *Arhivele memoriei: Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească: Memorii. Documente. Studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din centrul Republicii Moldova*. Ludmila D. Cojocaru (ed.), Vol. I, tom 1, Chișinău: Balacron, 2016, p. 296-322.

22. Cojocaru, Ludmila D. Virgiliu Bîrlădeanu, Galina Cotovițaia. *Iuri (Iuliu) Marin: „Oamenii nu doreau să vorbească despre ei înșiși, în acele vremuri”*. În: *Arhivele memoriei: Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească: Memorii. Documente. Studii de caz. Cercetări realizate*

în localitățile din centrul Republicii Moldova. Ludmila D. Cojocaru (ed.), Vol. I, tom 3, Chișinău: Balacron, 2019, p. 7-330.

23. Bîrlădeanu, Virgiliu. *Vasile Moraru și feciorii Victor și Nicolae: „Să fi fost Stalin viu, nu ne mai întorceau și acum eram acolo”*. În: *Arhivele memoriei: Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească: Memorii. Documente. Studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din nordul Republicii Moldova*. Lidia Pădureac (ed.), Vol. III, tom 1, Chișinău: Balacron, 2017, p. 271-304.

24. Eugenia Pripa (până la căsătorie, Zberea), interviu realizat de Ludmila D. Cojocaru și Virgiliu Bîrlădeanu, s. Biliceni Vechi, r-nul Sângerei, 2017.

25. Dănilă, Violina. *Elena Cazacu: „Mama a fost deportată a doua oară”*. În: *Arhivele memoriei: Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească: Memorii. Documente. Studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din nordul Republicii Moldova*. Lidia Pădureac (ed.), Vol. III, tom 2, 2017, p. 209-223.

26. Nina Gutan, interviu realizat de Ludmila D. Cojocaru și Virgiliu Bîrlădeanu, s. Cubolta, r-nul Sângerei, 2017.

27. Arhiva de familie a Nadejdei Botnaru-Țercovnicu.

28. Arhiva de familie a lui Alexandru Budișteanu.
29. Arhiva de familie a lui Constantin Țaras.

*Articolul este elaborat în cadrul Programului de Stat 20.80009.0807.19 Cultura promovării imaginii orașelor din Republica Moldova prin intermediul artei și mitopoeticii.